

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ՈՐՊԵՏ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌ
(ԱԳԱՆԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Մուրեն Մանուկյան

XX դարի սկզբին պարզորոշ ուրվագծվում էր տարբերությունը հետամնաց մուսուլմանական և արդիականացող, նորամուծությունների ձգտող և դրանք հաջողությամբ յուրացնող հայկական համայնքների միջև: Այս խզումն իր հետ բերեց անհանդուրժողականություն և ատելություն հայերի նկատմամբ, ինչը դարձավ Ադանայում 1909 թ. տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների հիմնական պատճառներից մեկը: Գաղափարական մակարդակով օսմանյան կառավարիչները կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների զարգացման և ուժեղացման մեջ տեսնում էին իրական վտանգ, ընդհուպ սեփական գոյությանը, ուստի աշխատում էին հենց սկզբից խեղդել ինքնուրույնության ցանկացած դրսևորում՝ լինել դա քաղաքական, թե տնտեսական:

Արդիականացման խնդիրն Օսմանյան կայսրությունում

XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության այլադավան, ոչ մուսուլմանական ժողովուրդների շրջանում տեղի էին ունենում գործընթացներ, որոնք դուրս էին Օսմանյան կայսրության զարգացման ընդհանուր տրամաբանությունից: Հրեաները, հույները և հայերը արագորեն մոդեռնիզացվում էին,¹ ինչը նրանց սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքացիական ավելի բարձր աստիճանի վրա էր դնում տեղի մուսուլման բնակչության համեմատ:

Պատմագրությունը Թուրքիայի արդիականացման գործընթացը հիմնականում կապում է հանրապետական շրջանի և Մուաթաֆա Քեմալի բարեփոխումների հետ, ինչը աներկբայորեն ճիշտ կարելի է համարել, քանի որ XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում արդիականացման գործընթացները շատ թույլ էին: Առանձին դրսևորումներ կամ արդիականացման փորձեր թեև արվում էին, սակայն դրանք ընդհանուր հաշվով ապարդյուն փորձեր էին և ոչ թե տրամաբանական զարգացման հետևանք: Դրանց թվին կարելի է դասել, օրինակ՝ 1858 թ. «Հողային կոդեքսի» ընդունումը, որն ընդլայնեց մասնավոր սեփականությունը հանդիսացող հողակտորների շրջանակը, «Անշարժ գույքի և հողի ժառանգման իրավունքի մասին» 1859 թ. օրենքը, «Անշարժ գույքի վաճառքի կարգի մասին» 1871 թ. օրենքը, 1839 թ. և 1856 թ. Թանզիմաթի բարեփոխումները ու 1876 թ. Միդիատյան սահմանադրությունը, որը հռչակում էր որոշ բուրժուական ազատություններ՝ անձի, խղճի, սեփականության, նույնպես մնաց թղթի վրա և կյանքի չկոչվեց:

Դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունը դեռևս հետամնաց, արտադրության ասիական ձևի վրա հիմնված, ավատատիրական կարգերով ապրող, ռազմա-բյուրոկրատական և մուսուլմանական կրոնական վերնախավի ազդեցությամբ զարգացող պետություն էր: Բնույթով լինելով ռազմական կայսրություն, որի բարիքները ձեռք էին բերվում մեծ մասամբ ռազմավարի, ինչպես նաև ենթակա ժողովուրդների հարկահանության միջոցով, այն շահագրգռված չէր տնտեսության վերափոխման կամ արդիականացման մեջ: Այս

¹ Ըստ Մաքս Վեբերի՝ տնտեսության մոդեռնիզացումը նախատեսում է գյուղատնտեսության զգալի ինտենսիվացում և մասշտաբային ինդուստրիալիզացիա, տրանսպորտային միջոցների, կապի և կոմունիկացիաների զարգացում, շուկայական տնտեսության ստեղծում, ժողովրդագրական փոփոխություններ և ուրբանիզացիայի աճ: Մշակութային մոդեռնիզացիան ենթադրում է այլ տեսակի մարդու ստեղծում, որը նպատակաուղղված կլինի ոչ թե ավանդական արժեքների, այլ ռացիոնալիզմի վրա... Զանափրությունը և աշխատասիրությունը դառնում են նոր հասարակության գլխավոր արժեքները (Stén Beđer M. Избранные произведения, М., 1990):

իրողությունը մեծապես ազդում էր տնտեսական հարաբերությունների զարգացման վրա: Կապիտալիստական հարաբերությունները, օտարերկրյա կապիտալը դժվարությամբ էին մուտք գործում երկիր: Չկար սեփականատիրոջ ունեցվածքի և կյանքի անվտանգության երաշխիք:

Օսմանյան կայսրությունը ներքին էության պատճառով չէր ընդունում պետական բնույթի նորամուծություններ: Ընդ որում՝ այս հարցում օսմանյան հասարակության մեծ մասի մոտ գոյություն ուներ որոշակի փոխհամաձայնություն: Չկար այն քաղաքական կամքը, որը զարկ կտար վերևից ներքև արդիականացման գործընթացին, ինչպես նաև այդ ուղղությամբ հստակ ազդակներ չկային հենց հասարակության ներսում:² Այսպես, թուրք պատմաբան Հալյուք Ջիլվը նշում է, որ տնտեսական զարգացման ցածր տեմպերը պայմանավորված էին բնակչության մեջ գերիշխող պահպանողական մտածելակերպով:³ Մի շարք թուրք հեղինակներ կայսրության ներսում արդիականացման գործընթացները կապում էին բացառապես Եվրոպայի ազդեցության հետ՝ խոսելով «կապիտալիզմի ներկրման» մասին: Ըստ նրանց՝ եվրոպական կապիտալիզմը Թուրքիայի համար բնականոն երևույթ չէր և չէր համապատասխանում երկրի ներքին պատմական զարգացմանը:⁴

Այս պայմաններում արդիականացման առանձին դրսևորումները հստակ ընդգծված ազգային-կրոնական բնույթ ունեին՝ արտահայտվելով բացառապես կրոնական փոքրամասնությունների շրջանում և զարգանալով ոչ թե իշխանությունների ձեռնարկած միջոցների շնորհիվ, այլ նույնիսկ ի հեճուկս դրանց: Թուրք հեղինակ Ջելալ Նուրին նշում է երկու հանգամանք, որոնք մեծ դեր ունեցան թուրք ժողովրդի պատմական ճակատագրի մեջ. նախ՝ ավելի հեշտ էր ձեռք բերել ապրանքներ և հարստություն թշնամու երկրում՝ պատերազմների մասնակցելով և հաղթանակներ տանելով, և, բացի այդ, արվեստն ու արհեստները գրավիչ չէին թվում հաղթանակներից արբեցած արտոնյալ ժողովրդի ռազմատենչ ջոկատների համար:⁵ Այս պայմաններում Օսմանյան կայսրության արտադրական և առևտրական ամբողջ ներուժը կենտրոնացնում էր հենց այլադավան խմբերի ձեռքում:

*Կիլիկյան արդիականացման մոդելը: Այլադավան բուրժուազիան և
եվրոպական ազդեցությունը*

Հունականի և հրեականի հետ միասին հայկական բուրժուազիան նշանակալի դեր էր խաղում XX դարասկզբի Օսմանյան կայսրության տնտեսական կյանքում: Հայերի անվան հետ էր կապվում արտադրության, արհեստների և առևտրի շատ ոլորտների զարգացումը: Ադանան այս պարագայում բացառություն չէր, ավելին՝ որոշ հարցերում նույնիսկ օրինակ կարող էր ծառայել: Գոյություն ուներ որոշակի միակարծություն առ այն, որ Ադանան ոչ միայն կիլիկյան հարթավայրի ամենակարևոր քաղաքն էր, այլ նաև Օսմանյան կայսրության ամենահարուստ վիլայեթներից մեկի կենտրոնը:⁶

XX դ. սկզբին Ադանա քաղաքը բուռն թափով զարգանում էր: Այն թեև հին և պատմական քաղաք էր, սակայն XX դ. սկզբին կարևորության աճի հետ մեկտեղ կառուցապատվել

2 Turhan Mumtaz, Gerplilasmanin naresindeyiz? Istanbul, 1961, s. 19-20: Մեջբերվում է ըստ՝ Инджикян О., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977, стр.120

3 Джиллов Х., Экономика Турции, М., 1971, стр. 30.

4 Cem I., Turkiye'de geri kalmiskigin tarihi, Muzaffer Sencer, Osmanli toplum, yapisi, Istambul, 1969; Fisek Kurthan, Turkiye'de kapitalizmin gelismesi ve isce sinif, Ankara, 1969: Ուշագրավ է, որ այս հեղինակների կարծիքով՝ եվրոպականացումը և ազատականացումը բերեցին Օսմանյան կայսրության շահագործմանը և նրա բացահայտ կողոպուտին: Եվ, հետևաբար, ըստ Ջեմի՝ «եվրոպականացումը դարձավ կայսրության փլուզման հիմնական պատճառներից»:

5 Nuri Celal, Tarihi tedenniati Osmaniye, Ist, 1912, s. 56. Մեջբերվում է ըստ՝ Инджикян О., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977, стр. 36.

6 Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p.126.

էր նոր շենքերով և ստացել եվրոպական քաղաքի տեսք:⁷

Ադանան եգալի հայաբնակ շրջաններից էր, որը գրեթե գերծ մնաց XIX դարավերջի համիդյան ջարդերից և մարդկային ու նյութական կորուստներ չկրեց: Պատճառն այն էր, որ այն չէր ընկալվում իբրև վտանգ, քանի որ շրջապատված էր բազմաքանակ մուսուլման բնակչությամբ: Բացի այդ, քաղաքն ամփոփված էր լեռնային շրջաններում, որոնք նվաճելը բավական դժվար կլիներ: Սրան պետք է գումարել այն հանգամանքը, որ Ադանայի շրջանում գրեթե չէին գործում հեղափոխական կուսակցությունները կամ շատ պասիվ էին: Հ. Թերգյանը նաև նշում է, որ 1895 թ. կոտորածները Ադանայի վրա ազդեցություն չունեցան շնորհիվ տեղացի մի քանի ազդեցիկ թուրք երևելիների, մասնավորապես շեյխ Ղաբիպ զադե Հաճի Ճեմալ էֆենդիի ջանքերի:⁸ Համիդյան շրջանի բռնություններից գերծ մնալու շնորհիվ վիլայեթի հասարակական, այդ թվում նաև՝ տնտեսական կյանքը չընդհատվեց և շարունակում էր իր բուռն զարգացումը:

1909 թ. նախօրեին քաղաքի բնակչությունը բաղկացած էր 20 հազար տներից և լինելով Կիլիկիայի կենտրոնը, իր վրա էր կենտրոնացնում ուշադրությունը և շրջակա բնակավայրերի բնակիչների համար աշխատանք գտնելու համար նախընտրելի վայր էր: Սեզոնային աշխատողների թիվը հասնում էր միջինը 20 հազարի: Ձմեռն այն ավելանում էր շրջակա քաղաքներից, գլխավորապես Հաճընից, Կեսարիայից և Մարաշից եկող արհեստավորների և մանրավաճառների հաշվին, իսկ զարմանք՝ ավելի հեռավոր վայրերից՝ Խարբերդից, Տիգրանակերտից, Մուշից, Էրզրումից և այլ տեղերից եկող հայ և քուրդ մշակների հաշվին:⁹

Քաղաքի հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր:¹⁰ Ամռանը Ադանայի բնակչությունը հեռանում էր շրջակա գյուղեր և ագարակներ ու բամբակ հավաքում: Որպես վարձավճար՝ ստանում էր հավաքած բերքի մեկ ութերորդը կամ տասներորդը և այն ծախելով՝ գումար վաստակում: Իսկ ձմռանը ապրուստի միջոց էին հայթայթում բամբակ գտելով: Ադանայում կային մի շարք բամբակագործական գործարաններ, որոնց սուլոցները և հագարավոր աշխատողները քաղաքին եվրոպական քաղաքի տեսք էին տալիս:

Ժամանակին Ադանայի երկրագործները մեծ դժվարությամբ էին վաճառում իրենց բերքը, սակայն XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին վիճակը փոխվեց: Եվրոպական առևտրական տները, մանավանդ գերմանացիները, տարբեր ընկերությունների մասնաճյուղեր էին հաստատել Ադանայում, որոնք երկրագործի բերքը դեռ չստացված՝ հինգ-վեց ամիս առաջ մեծ գումարներ վճարելով, գնում էին կատարում երկրագործներից:

Եթե Օսմանյան կառավարության գործունեությունը մշտապես արգելակում էր արդիականացման գործընթացները, ապա եվրոպական ազդեցությունը շատ դրական ազդեցություն էր թողնում: Այս առումով Կիլիկիան՝ որպես ծովափնյա շրջան, հնարավորություն ուներ անմիջականորեն շփվելու և ներագրվելու: Քաղաքը 67 կիլոմետրանոց երկաթգծով միանում էր Մերսինին՝ Տարսոն քաղաքի միջոցով: Այս ճանապարհն ապահովում էր քաղաքի ելքը դեպի ծով:

XX դարասկզբին քաղաք է մտնում եվրոպական կապիտալը, ինչը կտրուկ փոխում է վիճակը տնտեսության շատ ճյուղերում: Եվրոպացիները մի շարք մեծ ձեռնարկություններ են հիմնում՝ բամբակագտման, հյուսման և գործելու համար: Թեև ամենամեծ գործարանը պատկանում էր հույն Տրիպանի եղբայրներին, որոնք բամբակագործության հիմնադիր-

7 Թերգյան Յակոբ, Ադանայի կենտրոն, Կ.Պոլիս, 1909, էջ 6:

8 Գուտուպեյան Գրիգոր, Հայ լեռք. Կարմիր դրոագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 29-30:

9 Թերգյան Յակոբ, նշվ. աշխ., էջ 7:

10 Ադանան նաև վաճառականության կենտրոն էր: Վաճառականությունը գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքում էր՝ բացառությամբ մի քանի թուրք և հույն վաճառականների:

ներն էին Ադանայում, սակայն մի խումբ ավստրիացի, շվեյցարացի և գերմանացի ֆինանսիստներ, որոնք միավորվել էին գերմանական Լևանտական բամբակի ընկերության մեջ, իրենց գործը հիմնեցին Ադանայում: Այս ընկերությունն ամեն տարի ներկրում էր մեծ քանակությամբ բամբակի սերմ և վարկի տեսքով տալիս էր գյուղացիներին, որոնցից էլ հետագայում գնում էր բերքը, դարսում հակերի մեջ և վաճառքի ուղարկում եվրոպական շուկաներ:¹¹ Արտաքին շուկայի հետաքրքրությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել. հայերին և հույներին պատկանող բամբակագործական գործարանների հարևանությամբ գրեթե ամեն տուն սկսում է զբաղվել այս գործով: Սակայն այս զարգացող տնտեսության ճյուղը դառնում է նախանձի առարկա, և պատահական չէ, որ կոտորածի ժամանակ հայերին պատկանող գործարաններից միայն Աշրգյան եղբայրների գործարանն անվնաս մնաց, քանի որ գորանցին մոտ էր, իսկ մյուսներն ամբողջովին այրվեցին:¹²

Ադանայում սկսում են հաստատվել եվրոպական վաճառականական հայտնի տների մասնաճյուղեր և գործակալություններ: Սա նպաստում էր նաև արհեստավորության զարգացմանը, ովքեր բազմաթիվ պատվերներ են ստանում եվրոպական տների տնօրեններից և գործակալներից: Թուրքիայում մասնաճյուղ բացելու որոշում ընդունելուց հետո, եվրոպական տները Պոլսից հետո շատ հաճախ մասնաճյուղեր էին բացում հենց Ադանայում: Բազմատեսակ ապրանքների արտահանման հետ մեկտեղ Ադանան մեծ ծավալի ներմուծում էր իրականացնում Եվրոպայից:

Ընթացող արդիականացման կարևորագույն ցուցիչներից է նաև արտադրության մեքենայացումը և արտադրական գործընթացում նորամուծությունների ներդրումը:

Մեքենաների ներմուծումը և դրանց միջոցով արտադրական գործընթաց խթանելու անհրաժեշտությունն ընդունում էր նաև Օսմանյան կառավարությունը: Դեռ 1874 թ. նոյեմբերին սուլթանի հատուկ իրադեով մեքենաների և գյուղատնտեսական գործիքների ներմուծումն ազատվում էր մաքսային վճարներից:¹³ Սակայն մահմեդական բնակչությունը մեծ զգուշավորությամբ էր վերաբերվում ցանկացած նորամուծությունների, այդ թվում նաև՝ արտադրության մեքենայացմանը: Տեղի բնակչության պահպանողականությունը զգալիորեն արգելակում էր այս գործընթացը: Այն «չափազանց մեծ դժվարությամբ են համաձայնում փոխել հողի մշակման հին ձևերը»:¹⁴ Ա. Նովիչևը նշում է, որ գյուղատնտեսական տեխնիկայով համալրումը Օսմանյան կայսրությունում տեղի էր ունենում այնքան դանդաղ, որ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը որոշիչ գործոն էր ձեռքի աշխատանքը:¹⁵ Իսկ ահա հայկական գործարար շրջանները շատ արագ և մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին այս նոր իրողությունը և սկսեցին ակտիվորեն կիրառել այն: Այսպես՝ հայերից ստացվող պատվերներն այնքան շատ էին, որ ամերիկյան ընկերությունները 1901 թ. Խարբերդում ստեղծեցին հողագործական գործիքների վաճառքի կենտրոն:

Ադանան այն շրջանն էր, որտեղ գյուղատնտեսական տեխնիկան օգտագործվում էր առավել ինտենսիվ կերպով: Տարեցտարի երկրագործները ստանում էին նոր մեքենաներ: Այսպես, գերմանական «Դոլչե բանկը» Ադանայում ստեղծել էր մի ընկերություն բամբակի արտադրության համար: 1906 թ. այն գյուղական բնակչության շրջանում ավելի քան 2 միլիոն ֆրանկ արժողությամբ մեքենաներ էր իրացրել: Գերմանացիները նաև զբաղվեցին այս շրջանի ոռոգման խնդիրներով: Այստեղ աշխատում էին նաև գյուղատնտեսության

11 Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p.128.

12 Թերզեան Յակոբ, նշվ. աշխ., էջ 9:

13 Инджикян О., там же, стр. 76-77.

14 Նովյն տեղում, էջ 77:

15 Новичев А.Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, стр. 81.

ուրորտի շատ մասնագետներ: Այս հիմքի վրա Ադանայում ստեղծվում է ազդեցիկ գերմանական տնտեսական ընկերություն՝ դոկտոր Կեմակի գլխավորությամբ, որը հատուկ հետազոտություն գրեց այդ շրջանը ոռոգելու մասին:¹⁶ 1906 թ. «Բյուրակներ» գրում է, որ հսկայական բերքատու հողատարածքներում «58-60 կալսիչ մեքենաներն օրական արտադրում են 850-900 տոննա հացահատիկ, ինչն արագացնում է բերքահավաքը նախորդ տարիների համեմատությամբ երեք ամսով: Կա նաև 500-600 հնձիչ մեքենաներ»:¹⁷ Ամեն ասպարեզ զարգանում էր եվրոպական նորամուծությունների շնորհիվ, երկրագործները տարեցտարի ստանում էին նոր մեքենաներ և այլն:

Սա անընդունելի էր մուսուլմանական բնակչության համար, որը մեծ դժվարությամբ էր հրաժարվում հողի մշակման հին, ավանդական ձևերից և թշնամաբար էր տրամադրվում նորամուծություններն ակտիվորեն կիրառող հայերի նկատմամբ: Լեփսիուսը գրում է, որ Ադանայի ջարդերից հետո թուրք գյուղացիները ուղղակի ջարդուփշուր արեցին հայերին պատկանող «Եվրոպայից բերված հարյուրավոր կալսիչ շոգիով աշխատող մեքենաներ և երկաթյա գութաններ»:¹⁸ Ադոսիդեսը, խոսելով Ադանայի կոտորածների մասին, հատուկ շեշտում է նաև հայերի կրած նյութական վնասը «քանդված օջախները», ամայացած դաշտերը, գողացված գյուղատնտեսական մեքենաները, անասունները, ապրանքները, շարժական գույքը: Կոտորածների պատճառների շարքում Ադոսիդեսը նշում է տարածաշրջանի քրիստոնյաների բարեկեցիկ վիճակը, բնակչության նյութական ապահովությունը:¹⁹ Նա մեծ նշանակություն է տալիս թուրքերի մեջ արմատավորված քրիստոնյաների ունեցվածքի թալանի մոլուցքին և կարևորում հայերի տնտեսական գործունեության ոլորտում նշանակալից ձեռքբերումները,²⁰ որպես կոտորածների հիմնական պատճառներից մեկը:

Մեքենաները մերժելը կապված էր մուսուլմանների մոտ առկա այն հոգեբանական բարդույթի հետ, որ նրանք ունեին նոր կարգերի հնարավոր հաստատման պատճառով: Նրանց կարծիքով մեքենաները՝ որպես նորամուծություն, իրենց նախկին արտոնյալ վիճակի խախտման պատճառ էին դարձել: Սրան գումարվում էր նաև այն, որ մեքենաները կապվում էին եվրոպացիների մուտքի հետ, ինչը նույնպես բերում էր նախկին «երանելի կարգերի խաթարմանը»:

Կասկած չկա, որ Ադանայի բռնությունների թիրախը ոչ միայն հայերն էին, այլ նաև նրանց կողմից օգտագործվող նոր տեխնոլոգիաները՝ տրակտորները և մեքենայացված պարագաների այլ ձևերը:²¹

Արդիականացման ազդեցությունը հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների վրա

Արդիականացումը և տնտեսական առաջընթացը զուգորդվում էր նաև որոշակի հասարակական փոփոխությունների ու տեղաշարժերի հետ:

Հ. Թերզյանը նշում է, որ մինչ կոտորածներն Ադանայի հայերի և թուրքերի միջև հարաբերությունները բավականին լավ էին: Հարաբերությունները մտերմական ու բարեկամական էին, և «գյավուր» բառն Ադանայի մեջ գրեթե գոյություն չուներ, և թուրքերի ու հայերի միջև հարգանքը փոխադարձ էր:

16 Avni Huseyin, Bir yarım mustemleke olus tarihi, Istanbul, 1937, s. 42. Մեջբերվում է ըստ՝ Инджикян О., Буржуазия Османской империи, стр. 205.

17 Բյուրակներ, 1906, # 19: Մեջբերվում է ըստ՝ Инджикян О., Буржуазия Османской империи, стр. 70 .

18 Adossides, p.105.

19 Պողոսյան Վ., 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության զնահատմամբ, էջ 51:

20 Նույն տեղում:

21 Stén Akçam T., A Shameful Act, p.63.

Սակայն իրավիճակն աստիճանաբար փոխվեց, և դրա համար կային մի շարք պատճառներ:

Նախ՝ 1895 թ. դեպքերից հետո Կեսարիայից և այլ վայրերից գաղթող և թալանի ու ջարդի մասնակցած թուրքերը միշտ տեղացի թուրքերին մեղադրում էին հայերի նկատմամբ լավ վերաբերմունք ցուցաբերելու մեջ և կոչ անում յուրացնել վերջիններիս տնտեսական հաջողության պտուղները:

Դրան գումարվեց Սահմանադրության ընդունումից հետո հայերի խանդավառությունը: Հայերն Ադանայում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ամենաակտիվ կողմնակիցներից և աջակիցներից էին, և տարաբնույթ մեկնաբանություններ էին ի հայտ գալիս, թե իբրև նոր կարգերը հայերին բացառիկ դիրք են շնորհում, որը վտանգում էր խալիֆայության հիմքերը: 1908 թ. հեղափոխության նկատմամբ դրսևորած մեծ խանդավառությունը թույլ չտվեց տեսնել հետզհետե խորացող ատելությունը և թշնամությունը:²² Իսկ Ադանայի հայերը Սահմանադրության բացահայտ և նույնիսկ ցուցադրական կողմնակիցներն էին: Նոր ձեռք բերած ազատություններով արբած՝ նրանք չափից ավելի էին աչքի ընկնում, ինչը լրջորեն անհանգստացնում էր թուրքերին, որոնք չէին կարող համակերպվել այն մտքի հետ, որ նախկին «անհավատ» հպատակներին պետք է վերաբերվել իբրև հավասարների:²³ Նրանք ի վիճակի չէին ընդունելու, որ հայերը կարող են իրենց հավասար իրավունքներ ունենալ առօրյա կյանքում, հասարակական հարաբերություններում, դատարանում և այլն:

Ադանայի բարգավաճումը և տնտեսական զարգացումը տալիս է այն հարցի պատասխանը, թե ինչո՞ւ հենց Ադանան դարձավ հակահայ հարվածի թիրախ: Տնտեսապես արագ զարգանալով՝ նա իր կողմն էր ձգում հայ գործարար տարրը, ուր ժամանակի ընթացքում հայկական հոծ բազմություն էր կենտրոնանում: Սա խորացնում էր թուրքերի կասկածամտությունը, թե հայերը ձգտում են Կիլիկիայում կենտրոնանալ՝ երկրագործական և վաճառականական հեռանկարային ծրագրերով:²⁴ Սահմանադրության հռչակմանը հաջորդած հայերի ոգևորությունը կարծես հաստատում էր այս կասկածները: Օրինակ՝ Արիստակես Գասպարյանը Պոլսի «Բյուզանդիոն» թերթում հեղափոխությունից անմիջապես հետո գրում է մի հոդվածաշար «Դեպի Կիլիկիա» խորագրով՝ հայության ուշադրությունը կենտրոնացնելով Կիլիկիայի հարուստ նահանգներում ազգային տնտեսական կյանքը զոքացնելու նպատակի վրա:²⁵

Երբ մարտի 31-ին Ադանա հասավ լուրն այն մասին, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հեռացվել է իշխանությունից, տեղական մուսուլմանները, որոնք դեմ էին հեղափոխության բերած արդիականացման տարրերին, առաջինը հարվածեցին հայերին՝ իբրև նոր գաղափարների ամենաեռանդուն խրախուսողների և տարածողների:²⁶ Դրան գումարվում էր կարևոր տնտեսական գործոնը: Տեղի հայերը տարածաշրջանում հանդիսանում էին ամենահարուստ և ամենահաջողակ դասը: Ադանայում հայերն ունեին կյանքի ամենաբարձր մակարդակը: Բոլոր ոլորտներում նրանք թուրքերից առաջ էին: Հայերի հաջողությունը նշանակում էր նրանց սոցիալական դիրքի փոփոխությունը մուսուլմանների նկատմամբ, ովքեր վրդովված էին և ապրում էին նախանձի զգացման մեջ:²⁷

22 Գուտուլեան Գ., նույն տեղում, էջ 30:

23 Дадрян В., История армянского геноцида, Ереван – 2007, стр. 232-233.

24 Ատանայի հայոց պատմություն, խմբ. Բիզանդ Եղիայեան, Անթիլիաս, 1970, էջ 220:

25 Նույն տեղում:

26 Akçam T., A Shameful Act, p.63.

27 Akçam T., A Shameful Act, p.63.

Հիմա արդեն թուրք գործարար տարրը տենդագին ելք էր փնտրում իրենց համար ստեղծված անբարենպաստ կացությունից: Թուրքական կառավարությունը ձգտում էր թուլացնել հունական և հայկական բուրժուազիան: Դրանից օգտվելով՝ թուրքերը փորձում էին նոր դիրքեր գրավել տնտեսության մեջ:

Այս մտայնությունը փոխանցվում էր նաև հասարակ թուրք բնակիչներին: Հաջողակ հայերն ընկալվում էին որպես ամենամեծ վտանգ և խոչընդոտ սեփական զարգացման համար: Չարլզ Վուդսը գրում է, որ հայերի խանութները կողոպտելուց հետո մանրակրկիտ փնտրում էին պարտացուցակներ, որպեսզի համոզվեին, որ դրանք ոչնչացվել էին: Սա արվում էր այն բանի համար, որպեսզի ջարդերը վերապրած քրիստոնյաները չկարողանան ստանալ այն պարտքերը, որոնք ժամանակին տվել էին մուսուլման բնակիչներին:²⁸

Դարեր ի վեր թուրքերը վարժվել են հայերին ընկալել իբրև մի զանգվածի, որը տիրապետող տարրի համար ստեղծում է կայսրության բարիքները, սակայն քաղաքացիական առումով ոչ մի իրավունք չունի: Դա շատ հարմարավետ վիճակ էր ստեղծում, երբ թուրք ազգը զբաղվում էր ընդամենը պատերազմելով, կառավարելով և հարկեր հավաքելով, իսկ տնտեսական բոլոր հոգսերը դրված էին կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների վրա: Հիմա, երբ այս բաժանումը վերանում էր, անիմաստ էր դառնում նաև հայերի, հույների և այլ ազգերի գոյության անհրաժեշտությանը: Այստեղ պետք է տեսնենք նոր Թուրքիայի տեսլականի հիմքերը, որոնք դրվեցին հայերի, հույների և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների դեմ իրագործված ցեղասպանության քաղաքականության տեսքով:

Suren Manukyan

Armenian Modernization As A Reason For The Armenian Genocide (Case Of Adana)

Summary

In the beginning of XX century the difference between retarded Moslem and modernized, innovative Armenian communities was clearly visible. This gap brought envy and hatred against the Armenians and became one of the reasons of 1909 Adana massacres. For centuries, the Turks perceived Armenians as subjugated, second-class citizens, who created goods and treasures for the Empire. However after the proclamation of 1908 Constitution this superior-inferior division de jure disappeared and the existence of Armenians and other non-Turkish nations became "useless". As long as Armenians accepted their old status and avoided claiming for equality with Muslims they could hope to remain secure and safe. The spread of capitalism, modernization, and reimplementation of the Constitution opened up new opportunities for Armenians. Possible change of public status reasoned violence.

²⁸ Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p.140.